

УДК 738.3.016.4(477.5)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2022.54.11614>

ОЛЕКСАНДР ЛАЗАРЕВСЬКИЙ І ДИСКУСІЯ ЩОДО ЧИННИКІВ ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Ірина ВОРОНЧУК

Науково-дослідний інститут українознавства,

відділ історичних пам'яток

вул. Ісаакяна 18, Київ 01135, Україна

e-mail: voronchuk@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5466-5356>

У статті проаналізовано дискусію, що розгорнулася в середовищі професійних істориків Гетьманщини після опублікування 1866 р. праці Олександра Матвійовича Лазаревського “Малороссийские посполитые крестьяне”. Лазаревський був одним з перших дослідників, хто звернувся до вивчення історії Лівобережної України, яка залишалася практично недослідженою. У зв'язку з оголошенням царським урядом селянської реформи 1861 р. вчений зацікавився проблемами українського селянства Лівобережної України, тим більше, що за службовим становищем мав доступ до архівних документів установ, які займалися селянськими справами. Розглядаючи питання прикріплення лівобережних селян до землі, вчений зробив висновок, що кріпосний лад не був нав'язаний російським урядом, а став справою української козацької старшини, яка зосередила у своїх руках адміністративну і судову владу. Висновок не набув загального визнання, головна розбіжність думок стосувалася причин і процесу запровадження кріпосного права в Лівобережній Україні. У середовищі істориків України розпочалася наукова дискусія, в якій взяли участь Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Венедикт Мякотин, Іван Лучицький, Віктор Барвінський, Іван Теліченко, Олександр Шлікевич та ін. Зокрема, Грушевський зазначав, що саме цей висновок Лазаревського вимагає поправки. На підтримку погляду Грушевського наводиться низка законів Російської імперії XVIII ст., спрямованих на закріпачення російського селянства. Показано, що дуже швидко ці порядки переносяться на Лівобережну Україну, землі якої у значних масштабах роздавалися російським посадовцям, завдяки чому склалося великоруське латифундистське землеволодіння. На додаток до одержаних за службу земель російські урядовці й самостійно привласнювали прилеглі до них території, значно збільшуючи свої маєтки. Вони й стали провідниками запровадження в українських землях звиклих для них порядків, перетворюючи на кріпосних не лише селян, а й рядових козаків, що відповідало й інтересам козацької старшини. Крапку в закріпаченні селянства, зокрема й українського, поставив закон 3 травня 1783 р., яким селянські переходи були остаточно заборонені. Отже, розглядаючи причини закріпачення лівобережного селянства, потрібно враховувати впливи російських соціальних практик і намагання царського уряду перетворити Україну на колоніальну провінцію.

Ключові слова: Олександр Лазаревський, Гетьманщина, козацька старшина, закріпачення селянства, законодавство Російської імперії, запровадження російських порядків у Лівобережній Україні.

Наукове ім'я Олександра Матвійовича Лазаревського залишається одним із найвідоміших в українській історіографії. Звісно, широка публіка мало знала його, але серед фахових спеціалістів-істориків він користувався заслуженим

визнанням¹. Михайло Грушевський називав його одним “з найбільших українських істориків”². Микола Василенко ставив О. Лазаревського в один ряд із видатним українським істориком Миколою Костомаровим, віддаючи цим двом особам першість у розробці історії Лівобережної України³. Проте якщо Костомаров звернувся до проявів зовнішньої історії: війн, боротьби партій і загалом драматичних і трагічних епізодів українського життя, то Лазаревський вивчав “сіреньке” буденне життя українського народу, в якому він вбачав і причини цієї боротьби⁴.

Перу Олександра Лазаревського належить понад 450 праць: монографій, статей, розвідок, матеріалів, рецензій тощо, присвячених найрізноманітнішим історичним темам, написаним упродовж 49 років наукової діяльності⁵. М. Василенко зазначав: “... його праці, розкидані по численним, переважно провінційним, виданням становлять і без сумніву ще довго становитимуть основу для вивчення різних сторін життя українського народу XVII і XVIII та почасти й XIX віків. Так багато питань заторкнуто ним у своїх дослідженнях, так багато матеріалів ним використано, зазначено, опубліковано”⁶.

Олександр Матвійович Лазаревський торував свій науковий шлях, коли історія гетьманської України майже не розроблялася і являла собою “terra incognita”⁷. Дмитро Багалій зауважував, що в той час “найтривітніші питання залишалися ще не вирішеними, майже не зачепленими”⁸. Більше того, ця галузь історичної науки не тільки не приваблювала істориків, а й загалом вважалася справою неблагонадійною.

¹ Венедикт Мякотин, “Смерть В. П. Острогорского, Н. К. Шильдера и А. М. Лазаревского”, *Русское Богатство* 4 (1902): 170–171.

² Михайло Грушевський, “В двадцять п’яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського: Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження”, *Україна* 4 (1927): 3.

³ Николай Василенко, “К истории русской историографии и малорусского общественного строя”, *Киевская Старина* 47 (1894): 264.

⁴ Віктор Воронов, “Місце О. М. Лазаревського в українському історіографічному процесі”, *Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського*, за редакцією Любомира Винара і Ігоря Пасічника. (Острого-Нью-Йорк: Острозька академія, Українське історичне товариство, 1999), 215.

⁵ “Олександр Матвійович Лазаревський 1834–1902: матеріали до біобібліографії”, *Науково-довідкові видання з історії України* 37, упорядник Іван Забіяка, передмова Івана Бутича, додатки Олександра Коваленка. (Київ: Інститут історії України НАН України, 1994), 1–78.

⁶ Николай Василенко, *Предисловие к работе Ал. Лазаревского “Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783): Историко-юридический очерк по архивным источникам”*. (Київ: Типография 1-вой Киевской Артели Печатного Дела, 1908), X.

⁷ Василенко, “К истории русской историографии и малорусского общественного строя”, 244.

⁸ Дмитрий Багалей, *Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А. М. Лазаревского “Описание Старой Малороссии”*. (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1891), 10.

Разом з тим можна вважати, що в науці Лазаревському пощастило. На початку 60-х років XIX ст. у Петербурзі утворився гурток “великих українців”, які виявляли значний інтерес як до свого народу, так і до його історії. До цього гурту прилучився і молодий випускник Петербурзького університету Олександр Лазаревський. У цей же час відбулася подія, що вплинула не лише на формування світогляду молодого історика, а й на все подальше його життя. Цією подією була селянська реформа 1861 року. Загалом реформи 60-х років XIX ст. мали такий значний вплив на Лазаревського, що, на думку його біографа, він на все життя залишився “людиною 60-х років у кращому розумінні цього слова”⁹. Він із захопленням поставився до селянської реформи й вирішив прислужитися “великій справі”. У своїх “Отрывках из черниговских воспоминаний” Лазаревський згадував: “Коли я прочитав “Загальне положення”, де викладалися загальні начала ліквідації кріпосного права, а потім й інші “Положення”, мене охопило величезне бажання самому потрапити до числа тих, котрі закликалися для “приведення в дію” великого закону, здавалося, що всі молоді сили віддав би цій справі, – такою вона була світлою і радісною”¹⁰. Загалом високо оцінюючи внесок О. Лазаревського у висвітлення історії Лівобережної України, Віталій Сарбей, звертаючи увагу на його “класово обмежений світогляд”, зазначав, що вчений до кінця своїх днів залишався представником шістдесятників¹¹.

Головними виконавцями реформи мали стати мирові посередники, які обиралися з місцевих дворян з певним освітнім, земельним і осілим цензом. О. Лазаревський мав земельний ценз по Чернігівській губернії, проте не мав там осілого цензу, через що не міг бути обраним на цю посаду. Проте, крім посередників, у селянських установах, що утворювалися, вводилася посада, на яку він мав повне право. За “Положенням 19 лютого” у з’їзді мирових посередників мав бути “член від уряду”. Завдяки підтримці товариша міністра внутрішніх справ Миколая Мілютина Лазаревського було призначено представником від уряду в Чернігівську губернію¹². З цього часу його життя і діяльність проходили в Україні, історії якої він присвятив свою наукову творчість.

Понад 10 років (1861–1872) службова діяльність Лазаревського була пов’язана з різними установами, що займалися селянськими справами¹³. Тут були зосереджені архіви, до яких він мав доступ. Так відбулося його знайомство з

⁹ Микола Ткаченко, “25-ті роковини зі дня смерті О. М. Лазаревського”, *Життя й Революція* 3 (1927): 357.

¹⁰ Александр Лазаревский, “Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863)”, *Киевская Старина* 72(3) (1901): 359.

¹¹ Віталій Сарбей, *Історичні погляди О. М. Лазаревського*. (Київ: Вид-во АН УРСР, 1961), 189.

¹² Неля Герасименко, “Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський”, *Український Історичний Журнал* 4 (2004): 96.

¹³ Там само, 96–97.

архівами значного числа чернігівських губернських адміністративних установ, а саме: генеральної канцелярії, губернського правління, казенної палати, статистичного комітету, губернського у селянських справах присутствія, дворянського депутатського зібрання тощо. Пізніше він мав змогу познайомитися з архівами полтавської та інших українських губерній, а також приватними архівними зібраннями. Завдяки цьому Лазаревський відкрив і зібрав значне число докуменальних матеріалів з історії Лівобережної України¹⁴. Це знайомство з величезним архівним матеріалом дало можливість йому, на думку В. Мякотина, “поставити всю справу дослідження малоруської історії на новий шлях і перенести центр тяжіння цього дослідження із зовнішніх політичних подій ... на внутрішнє життя малоруського народу”¹⁵.

Попри величезне коло питань, зачеплених Лазаревським у своїх працях, основним напрямком його досліджень був соціально-економічний розвиток Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст.¹⁶ Його називають “переважно істориком двох головніших станів” Лівобережної України – селянства та старшини, “дослідником того процесу, завдяки якому посполиті XVII віку зробилися кріпаками, а козацька старшина – благородним дворянством”¹⁷. Цю та інші проблеми, безпосередньо і нерозривно пов’язані з нею, Лазаревський дослідив у найважливіших і найгрунтовніших своїх працях: “Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783)”, “Люди Старой Малороссии”, “Очерки малороссийских фамилий”, “Очерки из быта Малороссии XVIII в.”, “Очерки, заметки и документы по истории Малороссии”, “Описание Старой Малороссии” та ін.¹⁸

Серед праць, у яких Лазаревський розглядає різні аспекти історії лівобережного селянства, найважливіше місце належить праці “Малороссийские посполитые крестьяне”, надрукованій у першій книзі “Записок Черниговского статистического комитета” за 1866 р. У 1902 р. український переклад цієї праці увійшов до збірника “Руська історична бібліотека”, а у 1908 р. вийшов передрук з першого видання з додатком змісту та передмовою, написаною прихильником поглядів автора М. Василенком¹⁹.

¹⁴ Неля Герасименко, “Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський”, *Український Історичний Журнал* 5 (2004): 19–24.

¹⁵ Мякотин, “Смерть В. П. Острогорського, Н. К. Шильдера и А. М. Лазаревського”, 170.

¹⁶ Неля Герасименко, *Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902)*. (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012), 98.

¹⁷ Воронов, “Місце О. М. Лазаревського в українському історіографічному процесі”, 215; Венедикт Мякотин, *К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв. (Рецензия на книгу А. М. Лазаревского “Описание старой Малороссии, Т. 2, Полк Нежинский”)*. (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1896), 6.

¹⁸ “Олександр Матвійович Лазаревський 1834–1902: матеріали до біобібліографії”, 1–26.

¹⁹ Василенко, *Предисловие к работе Ал. Лазаревского “Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам”*, I–X.

На час передруку цієї праці О. Лазаревського вже були відомі роботи В. Мякотина, І. Лучицького, В. Барвінського, присвячені проблемам селянства Лівобережної України²⁰, проте першою в цьому ряду була студія Олександра Матвійовича Лазаревського. Щоправда, ще до праці О. Лазаревського в першому числі часопису “Основа” 1862 р. була опублікована стаття правознавця Олександра Кістяківського “Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии”, однак, як засвідчує М. Василенко, О. Лазаревський не був ознайомлений з нею до видання своєї книги²¹.

Д. Багалій зазначав, що праця О. Лазаревського була видатним явищем в українській історіографії: “... його історія селянського стану в Лівобережній Малоросії (з 1648 по 1783 рр.) становить видатне явище в обласній історичній літературі як за новизною матеріалів (почерпнутих з місцевих архівів), так і за ретельним їх згрупуванням”²².

Разом з тим висновок автора став несподіваним для багатьох українських дослідників. На підставі документального матеріалу Лазаревський стверджував, що встановлений у Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. кріпосний лад не був нав’язаний ззовні, а став справою козацької старшини, котра зосередила у своїх руках усю адміністративну і судову владу. Таким чином, точка зору Лазаревського полягала у тому, що закріпачення лівобережного українського селянства було не результатом адміністративних рішень російського уряду, а стало природним наслідком внутрішнього життя гетьманської Малоросії²³.

Проте, як зауважував В. Мякотин, цей висновок не знайшов загального визнання фахових істориків. Тож твердження О. Лазаревського викликало у фаховій літературі не лише дискусію, а й справжній осуд. Його звинуватили у відродженні старого погляду на цей процес, який вбачав у факті появи кріпосництва в Лівобережній Україні місцеві, тобто внутрішні соціальні порядки, а не наслідок політики імперського російського уряду²⁴. Щоправда, заради справедливості нагадаємо: вперше така думка була висловлена ще

²⁰ Виктор Барвинский, *Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв.* (Харьков: Записки Харьковского Университета, 1909); Иван Лучицкий, “Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века”, *Отечественные Записки* 2 (1882): 91–116; Його ж. “Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии”, *Юридический Вестник* 4 (1890): 391–424; Його ж. “Сябры и сябринное землевладение в Малороссии”, *Северный Вестник* 1 (1889): 69–88; 2 (1889): 37–50; Венедикт Мякотин, “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.”, *Русское Богатство* 2 (1894): 29–52; 3 (1894): 202–228; 4 (1894): 129–155.

²¹ Василенко, “К истории русской историографии и малорусского общественного строя”, 257.

²² Багалей, *Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А. М. Лазаревского “Описание Старой Малороссии”*, 10.

²³ Мякотин, “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.”, *Русское Богатство* 2 (1894): 31.

²⁴ Там само.

М. Костомаровим, який вважав, що бажання Катерини II ліквідувати особливе становище Малоросії, зокрема гетьманське правління, вимагало створення іншої структури українського суспільства, через що “... народ розбивається на два стани, протилежні за своїми інтересами”²⁵.

Погляд і висновки О. Лазаревського підтримав І. Теліченко, попри те, що, на думку В. Мякотина, вона дещо суперечила деяким положенням самого автора, а також матеріалам, що були у його розпорядженні²⁶.

Із спростуванням висновків О. Лазаревського виступив О. Шлікевич. Останній аргументував свою думку тим, що в другій половині XVIII ст. ще не могло відбутися економічного підкорення селянства власниками, бо матеріальний стан селянства залишався на рівні достатності, а саме селянство ще не являло чітко визначеного стану, оскільки не було різкої межі між козаками і селянами, які зовсім легко і просто могли переходити в козацтво²⁷. Цікаво, що ця думка висловлюється і самим О. Лазаревським. Визначаючи причини проведення Генерального опису Малоросії, він писав: “Румянцев хотів розмежувати стан козацький від селянського”²⁸. На підставі цього опису О. Шлікевич, аргументуючи свою думку, підрахував, що на 1767 рік 87,8% усієї рільної землі перебувало у володінні рядових козаків та селян і лише 12,2% належало козацькій старшині й монастирям²⁹. О. Шлікевич зауважував також, що в самих суспільних відносинах “... тодішньої Малоросії не склалися ще умови для узаконення кріпосного стану”. Більше того, він вважав, що “... малоруське шляхетство в добу катерининської комісії не висловлювало й бажання мати таке узаконення”³⁰.

Тож головна розбіжність поглядів дослідників полягала у причинах походження кріпосного стану селянства Лівобережної України. У професійному колі істориків розгорнулася широка дискусія, внаслідок якої виникла необхідність перегляду спірного питання, за що взявся В. Мякотин, поставивши своїм завданням зібрати невідомий ще матеріал і цим сприяти з’ясуванню питання щодо причин закріпачення селянства, тобто прикріплення селянства Лівобережної України до землі. “Становлячи одне з найголовніших ознак кріпосного права, прикріплення – чи буде воно фактичним чи законодавчим – є настільки значним і загальним фактом в житті селянства, що його виникнення не може бути поставлено в залежність від випадкових причин, і тому історія прикріплення

²⁵ Николай Костомаров, *Мазепа и мазепинцы*. (Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1885), 590.

²⁶ Иван Теличенко, “Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии”, *Киевская Старина* 30 (1890): 419.

²⁷ Александр Шликевич, “Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад?”, *Земский сборник Черниговской губернии* 11–12 (1890): 156–158.

²⁸ Александр Лазаревский, “Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1873 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам”, *Записки Черниговского губернского статистического комитета*, кн. 1. (Чернигов: В Губернской тип, 1866), 83.

²⁹ Шликевич, “Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад?”, 172–173.

³⁰ Там само, 176.

малоруського селянства має наблизити нас до розуміння справжніх джерел становлення кріпосного права в гетьманській Малоросії”³¹.

З’ясовуючи чинники й джерела закріпачення селян Лівобережної України, В. Мякотин виділяє три стадії цього процесу. Перша стадія, вважав він, припадала на перші три десятиріччя XVIII ст. і характеризувалася утворенням класу землевласників, які, користуючись зосередженням влади у своїх руках, намагалися закріпачити селян шляхом законодавства і шляхом приватних угод. Другу стадію (30–60-ті роки) він також пов’язував з діяльністю місцевої української адміністрації, яка ще 1738 р. намагалася заборонити селянські переходи, та універсалами гетьмана Кирила Розумовського щодо обмеження права переходу письмовим дозволом власників або урядовців. Третю стадію він хронологічно відносив на 60-ті роки XVIII ст., коли, на його думку, інтереси російського уряду збіглися з бажанням старшини обмежити селянські переходи³². Закон від 10 грудня 1763 р. проголошував: “... нікому малоросійського посполитого народу людей без письмового відпуску одному від іншого власника ні в якому разі не приймати”³³. В. Мякотин вважав, що цей закон був лише першим кроком імперського законодавства на тому шляху, на який значно раніше вступило місцеве українське законодавство³⁴. Таким чином, він, як і О. Лазаревський, у процесі закріпачення лівобережного селянства надавав перевагу внутрішнім умовам соціального розвитку українського суспільства і применшував значення зовнішніх впливів і чинників.

Реагуючи на перевидання у 1908 р. праці “Малороссийские посполитые крестьяне”, М. Грушевський критично поставився до висловленої у передмові думки М. Василенка щодо висновків О. Лазаревського та його послідовників на процес закріпачення лівобережного селянства як єдино і цілковито правильний з наукового погляду. Слабкою стороною праці О. Лазаревського він вважав “легковаженне значінне праці політики центрального правительства в соціальнім процесі Гетьманщини” і зазначав, що саме ці погляди покійного історика вимагають виправлення³⁵. Микола Ткаченко також вважав, що О. Лазаревський та його послідовники перебільшували вплив і значення української старшини у становленні суспільних відносин у Лівобережній Україні³⁶.

³¹ Мякотин, “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.”, *Русское Богатство* 2 (1894): 33.

³² Мякотин, “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.”, *Русское Богатство* 4 (1894): 154.

³³ *Полное собрание законов Российской империи. Т. XVI: 1762–1765.* (Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии 1830), 454.

³⁴ Мякотин, “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.”, *Русское Богатство* 4 (1894): 132.

³⁵ Михайло Грушевський, “Рецензія до передруку праці Лазаревського “Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783): Историко-юридический очерк по архивным источникам”, *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* 84(4) (1908): 225.

³⁶ Микола Ткаченко, “Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв.”, *Записки Историко-Филологического Відділу ВУАН* 26 (1931): 34.

Справді, з цими зауваженнями важко не погодитись. Адже коли в історичній літературі розглядається аналогічний процес закріпачення селянства Правобережної України у XIV–XV ст., то вплив польських порядків й інституцій вважається дослідниками одним із найголовніших його чинників. Тож і щодо Лівобережної України російські порядки і практика повсякденного життя також не могли не справити свого негативного впливу на відновлення (або друге) покріпачення українського селянства.

На думку Михайла Брайчевського, на середину XVII ст. в Україні доволі виразно виступали елементи “буржуазних відносин”, які починали відігравати роль провідного чинника в процесі соціального поступу. Проте ці елементи не здужали протистояти злагожденій і добре озброєній російській імперській машині³⁷. Кріпосне право, що недоторканим існувало в Росії з часів правління Бориса Годунова, розвивалося ще по висхідній. Якраз на час правління Петра I та його наступників прийшовся новий виток подальшого закріпачення російського селянства. Вже перша ревізія 1719 р. в Росії, викликана введенням нового подушного податку, була за своєю сутністю наступним актом закріпачення селян, бо після перенесення податку з землі на душу всі селяни були прирівняні до холопів. За указом 1722 р. поміщик визнавався відповідальним за сплату податків своїх селян, внаслідок чого його влада над ними значно зросла³⁸. За законом 1726 р. селяни втратили право на відхожі промисли без дозволу поміщиків³⁹. Цим законом встановлювалася повна залежність селянина від власника, який таким чином отримував право регулювати працю селянина. У 1730 р. селянам було заборонено набувати нерухому власність у містах і селах⁴⁰. Лише рухоме майно визнавалося власністю селян, але *de facto* і на це майно мав право поміщик⁴¹. Право вибору і поставляння рекрутів до російської армії також було надано поміщикам. Більше того, за законом 1767 р. селяни загалом були позбавлені навіть права скаржитися на поміщиків⁴². Ця законодавча база, безперечно, стосувалася в першу чергу російського селянства.

Проте дуже швидко саме цю звичку для себе практику кріпосницьких порядків почали переносити в українські землі російські урядовці й вельможі, яким тут за службу надавалися земельні володіння, подеколи величезних розмірів.

Вже Петро I відразу після Полтавської битви став проводити щодо України “політику залізної руки”⁴³. Не довіряючи українській старшині, він почав

³⁷ Михайло Брайчевський, “Нова концепція історії України”, *Старожитності* 11 (1991): 10.

³⁸ *Полное собрание законов Российской империи, т. VI: 1718–1722*. (Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), 506.

³⁹ *Полное собрание законов Российской империи, т. VII: 1723–1727*. (Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), 565–566.

⁴⁰ *Полное собрание законов Российской империи, т. VIII: 1728–1732*. (Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), 351.

⁴¹ Там само.

⁴² *Полное собрание законов Российской империи, т. XVI: 1762–1767*, 350.

⁴³ Дмитро Дорошенко, *Нарис історії України, т. II* (Київ: Глобус, 1991), 162.

призначати на полковницькі посади етнічних росіян, часто й чужинців, головно сербів і волохів. Так, у три північні полки – Стародубський, Чернігівський і Ніжинський – були призначені російські офіцери⁴⁴. Одночасно він розпочав роздавати конфісковані у прихильників Івана Мазепи великі земельні маєтності російським генералам і вельможам⁴⁵. А з утворенням 1722 р. Малоросійської колегії такі земельні роздачі й пожалування увійшли у звичну практику. Так, “головному великоросійському члену в правлінні гетьманського уряду” за виконання своїх функцій наглядача було надано 532 двори, а бригадирам і полковникам – по 50 дворів⁴⁶. Такі ж пожалування по 50 селянських дворів надавалися підскарбію та “великоросійським чинам” у генеральному військовому суді. Саме в цей час величезні земельні маєтності в Україні одержали сподвижники Петра І Олександр Меншиков, Яків Долгоруков, Гаврило Головкін, Петро Шафіров, Борис Шереметев та ін.⁴⁷ Деякі з них, не задовольняючись царськими наданнями, самовільно захоплювали прилеглі до них українські території, подеколи величезних розмірів. Зокрема, Олександр Меншиков до подарованих йому маєтностей у північній Чернігівщині самовільно приєднав території двох козацьких сотень, тобто два великих округи⁴⁸. У 1727 р. під час опали у нього було конфісковано в Україні чотири міста, 187 сіл, 14 слобід і одну волость. За ревізіями 1730 і 1734 років, особисто царській родині та російським землевласникам у Лівобережній Україні належало декілька тисяч дворів⁴⁹. Величезні роздачі українських земель продовжувалися й надалі. Особливо великі земельні пожалування російському дворянству відбулися після ліквідації Гетьманщини та зруйнування Запорозької Січі. Так, тільки генерал-прокурор Сенату князь Олександр Вяземський отримав 200 000 десятин землі, Григорій Потьомкін – майже 150 000, тобто цілі князівства. Загалом кожний бажачий дворянин міг одержати 1 500 десятин землі⁵⁰. Цілком зрозуміло, що ці нові землевласники приносили в Україну і звичні для них кріпосницькі порядки. Зокрема, О. Меншиков у своїх українських маєтках не лише селян, а й козаків обернув на кріпаків і примусив відбувати панщину⁵¹. Звісно, ці нові порядки не могли не впливати на апетити і поведження української старшини зі своїми підданими, навіть попри те, що підданство конкретно не обумовлювалося. Разом з тим негативний вплив російських кріпосницьких порядків відчувався настільки сильно, що проти нього змушена була виступити навіть сама козацька старшина.

⁴⁴ Полное собрание законов Российской империи, т. VII: 1723–1727, 26.

⁴⁵ Дорошенко, *Нарис історії України*, т. II, 163.

⁴⁶ Александр Гуржий, *Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.* (Київ: Наукова думка, 1986), 28.

⁴⁷ Там само, 29.

⁴⁸ Дорошенко, *Нарис історії України*, т. II, 163.

⁴⁹ Гуржий, *Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.*, 29.

⁵⁰ Дорошенко, *Нарис історії України*, т. II, 163.

⁵¹ Там само.

Зовсім не випадково депутат Катерининської комісії від Батуринського і Ніжинського повітів Гаврило Божич скаржився у комісії, що з відміною 1728 р. указу про заборону “великоросіянам” набувати в Україні земельну власність тут швидкими темпами розгорнулося набуття земель російськими поміщиками і склалося великоруське землеволодіння. У результаті це призвело до посилення експлуатації й пригнічення не лише українських селян, а й козаків⁵².

Ліквідувавши 1764 р. гетьманське правління, російська імператриця Катерина II виношувала плани зрівняння України з іншими імперськими провінціями. Одним із величезних недоліків українських порядків вона вважала право селянських переходів з одного місця на інше. Тож у таємній інструкції Петру Румянцеву вона ставила завдання вжити усіх необхідних заходів, “*щоб ті переходи зовсім припинені були*”⁵³.

Олександр Лазаревський, який на початку своєї праці зазначав, що “*в Малоросії de facto i de jure утворилося повне кріпосне право начебто в силу природного порядку речей, що знаходило свою підпору і своє виправдання в існуючому вже звичаєвому праві*”, врешті, сам собі заперечував наприкінці своєї праці⁵⁴. Він зазначав, що селяни сприйняли Рум’янцевський опис як спробу їхнього закріпачення і передчували “швидку втрату своєї волі”, і далі вчений наводить цілу низку прикладів, що свідчать про існуючу й доволі поширену практику не лише окремих поодиноких, а й великих селянських переходів. Таким чином, Лазаревський констатував, що, попри експлуатацію старшини, селяни ще не втратили можливість переходів до іншого маєтку та іншого власника: “як бачимо, селяни мали цілковиту можливість уходити”⁵⁵. Проте за законом від 3 травня 1783 р. можливість селянських переходів була вже цілковито втрачена⁵⁶.

Тож поступово старі порядки, скасовані внаслідок революційних подій 1648–1657 років в Україні, в другій половині XVIII ст. зазнали реставрації в найжорстокіших формах повного закріпачення українського селянства. На зміну селянському господарству фермерського типу знову прийшло латифундистське поміщицьке господарство, засноване на примусовій праці безправних селян-кріпаків⁵⁷. Воно відзначалося низькою продуктивністю праці, що вело до занепаду головної галузі тогочасного виробництва – сільського господарства.

⁵² Теличенко, “Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии”, 417.

⁵³ Венедикт Мякотин, “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.”, *Русское Богатство* 4 (1894): 135.

⁵⁴ Лазаревский, “Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1873 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам”, 2.

⁵⁵ Там само, 84–85.

⁵⁶ *Полное собрание законов Российской империи. Т. XXI: 1781–1783.* (Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), 908.

⁵⁷ Ірина Ворончук, “Волинське селянство ранньомодерної доби: міфи та реальність”. *Науково-інформаційний збірник Державного історико-культурного заповідника “Старий Луцьк” XIII* (2017): 189.

Таким чином, протягом другої половини XVII–XVIII ст. внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду щодо Лівобережної України було знищено соціально-економічні й політичні здобутки козацької держави, створеної в ході Української національної революції 1648–1657 років⁵⁸. Отже, розглядаючи причини відновлення процесу закріпачення лівобережного селянства України, не можна применшувати як значення впливів російських порядків і соціальних практик, так і намагання центрального імперського уряду знівелювати Україну до становища колоніальної провінції.

REFERENCES

- Bagalei, Dmitrii. *Novyi istorik Malorossii. Retsenzia na knigu A. M. Lazarevskogo "Opisanie Staroi Malorossii"*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk, 1891. (in Russian).
- Barvinskyi, Victor. *Krestiane v Levoberezhnoi Ukraine v XVII–XVIII vv.* Kharkov: Zapiski Kharkovskogo Universiteta, 1909. (in Russian).
- Braichevskiy, Mykhailo. "Nova kontsepsiia istorii Ukrainy". *Starozhytnosti* 11 (1991) 10–12. (in Ukrainian).
- Doroshenko, Dmytro. *Narys istorii Ukrainy*, T. II. Kyiv: Hlobus, 1991. (in Ukrainian).
- Herasymenko, Nelia. "Podvyzhyk istorychnoi nauky O. M. Lazarevskiy". *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* 4 (2004): 90–102; 5 (2004): 16–35. (in Ukrainian).
- Herasymenko, Nelia. *Oleksandr Lazarevskiy: zhyttia i tvorchist (1834–1902)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2012. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. "Retsenzii do peredruku pratsi Lazarevskoho "Malorossiiskie pospolitye krestiane (1648–1783): Istoriko-yuridicheskii ocherk po arkhivnym istochnikam". *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka* 84(4) (1908): 225. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. "V dvadtsiat piati rokovyny smerti Ol. M. Lazarevskoho: Kilka sliv pro yoho naukovu spadshchynu ta yii doslidzhennia". *Ukraina* 4 (1927): 3–17. (in Ukrainian).
- Hurzhi, Aleksandr. *Evoliutsia feodalnykh otnoshenii na Levoberezhnoi Ukraine v pervoi polovine XVIII v.* Kiev: Naukova dumka, 1986. (in Russian).
- Kostomarov, Nikolai. *Mazepa i mazepintsy*. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha, 1885. (in Russian).
- Lazarevskiy, Aleksandr. "Malorossiiskie pospolitye krestiane (1648–1783): Istoriko-yuridicheskii ocherk po arkhivnym istochnikam". *Zapiski Chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta*, Kn. 1. Chernigov: V Gubernskoi tipografii, 1866. (in Russian).
- Lazarevskiy, Aleksandr. "Otryvki iz chernigovskikh vospominanii (1861–1863)". *Kievskaiia Starina* 72(3) (1901): 352–367. (in Russian).
- Luchitskii, Ivan. "Sledy obshchinnogo zemlevladieniia v Levoberezhnoi Ukraine XVIII veka". *Otechestvennye Zapiski* 2 (1882): 91–116. (in Russian).
- Luchitskii, Ivan. "Siabry i siabrinnoe zemlevladieniie v Malorossii". *Severnyi Vestnik* 1 (1889): 69–88; 2 (1889): 37–50. (in Russian).
- Luchitskii, Ivan. "Zaimanshchina i formy zaimochnogo vladieniia v Malorossii". *Yuridicheskii Vestnik* 4 (1890): 391–424. (in Russian).

- Miakotin, Venedikt. "Prikreplenie krestianstva Levoberezhnoi Malorossii v XVIII st." *Russkoe Bogatstvo* 2 (1894): 29–52; 3 (1894): 202–228; 4 (1894): 129–155. (in Russian).
- Miakotin, Venedikt. *K istorii Nezhinskogo polka v XVII–XVIII vv. (Retseziia na knigu A. M. Lazarevskogo "Opisanie staroi Malorossii, T. 2, Polk Nezhinskii")*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk, 1896. (in Russian).
- Miakotin, Venedikt. "Smert V. P. Ostrogorskago, N. K. Shildera i A. M. Lazarevskago". *Russkoe Bogatstvo* 4 (1902): 148–190. (in Russian).
- "Oleksandr Matviiiovych Lazarevskiy 1834–1902: materialy do biobibliohrafiï", *Naukovodovidkovi vydannia z istorii Ukrainy* (Vyp. 37), uporiadnyk Ivan Zabiiaaka, peredmova Ivana Butycha, dodatky Oleksandra Kovalenka. (Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1994). (in Ukrainian and Russian).
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, T. VI: 1718–1722*. Sankt-Peterburg: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseliarii, 1830. (in Russian).
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, T. VII: 1723–1727*. Sankt-Peterburg: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseliarii, 1830. (in Russian).
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, T. VIII: 1728–1732*. Sankt-Peterburg: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseliarii, 1830. (in Russian).
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, T. XVI: 1762–1767*. Sankt-Peterburg: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseliarii, 1830. (in Russian).
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, T. XXI: 1781–1783*. Sankt-Peterburg: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kantseliarii, 1830. (in Russian).
- Sarbei, Vitalii. *Istorychni pohliady O. M. Lazarevskoho*. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1961. (in Ukrainian).
- Shlikevich, Aleksandr. "Luchshe li zhilos v Malorossii za sto let nazad?" *Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii* 11–12 (1890): 152–179. (in Russian).
- Telichenko, Ivan. "Soslovnye nuzhdy i zhelaniia malorossiian v epokhu Ekaterininskoi komissii". *Kievskaiia Starina* 30 (1890): 390–419. (in Russian).
- Tkachenko, Mykola. "25-ti rokovyny zi dnia smerti O. M. Lazarevskoho". *Zhyttia y Revoliutsiia* 3 (1927): 356–360. (in Ukrainian).
- Tkachenko, Mykola. "Narysy z istorii selian na Livoberezhnii Ukraini v XVII–XVIII vv." *Zapysky Istoryko-Filolohichnoho Viddilu VUAN* 26 (1931): 33–179. (in Ukrainian).
- Vasylenko, Nikolai. "K istorii russkoi istoriografii i malorusskogo obshchestvennogo stroia". *Kievskaiia Starina* 47 (1894): 242–270. (in Russian).
- Vasylenko, Nikolai. *Predislovie k rabote Al. Lazarevskoho "Malorossiiskie pospolitye krestiane (1648–1783): Istoriko-yuridicheskii ocherk po arkhivnym istochnikam"*. Kiev: Tipografiya I-voi Kievskoi Arteli Pechatnogo Dela, 1908. (in Russian).
- Voronchuk, Iryna. "Volynske selianstvo rannomodernoï doby: mify ta realnist". *Naukovoinformatsiinyi zbirnyk Derzhavnoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka "Staryi Lutsk"* XIII (2017): 175–199. (in Ukrainian).
- Voronov, Victor. "Mistse O. M. Lazarevskoho v ukrainskomu istoriografichnomu protsesi". *Osiahnennia istorii. Zbirnyk prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho, za redaktsiieiu Liubomyra Vynara i Ihora Pasichnyka*. Ostroh-Niu-York: Ostrozka akademiia, Ukrainske istorychne tovarystvo, 1999. 211–228. (in Ukrainian).

OLEKSANDR LAZAREVSKYI AND DISCUSSION ON THE FACTORS OF SERFDOM IN THE LEFT-BANK UKRAINE

Iryna VORONCHUK

Research Institute of Ukrainian Studies,
Department of Historical Heritage

18 Isaakiana str, Kyiv, 01135, Ukraine

e-mail: voronchuk@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5466-5356>

The article analyzes the discussion that unfolded among professional historians of the Hetmanate after the work of Oleksandr Matviiiovych Lazarevskiyi “Ordinary Peasants of Little Russia” was published in 1866. Lazarevskiyi was one of the first researchers to study the history of the Left-bank Ukraine, which at that time remained virtually unexplored. When in 1861 the peasant reform was announced by the tsarist government, the researcher became interested in the issues of the Left-bank Ukrainian peasantry, especially given the fact that due to his official position he had access to archival documents of those institutions that dealt with peasant affairs. Looking into the matter of attaching Left-bank peasants to the land, Lazarevskiyi concluded that serfdom was not imposed by the Russian government but became the work of Ukrainian Cossack officers (*starshyna*), who concentrated administrative and judicial power in their hands. This conclusion, however, did not gain general acceptance. The divergence of views was mainly about the origins and the process of the introduction of serfdom in the Left-bank Ukraine. A scientific discussion began among the historians of Ukraine such as Mykhailo Hrushevskiyi, Dmytro Bahalii, Venedykt Miakotyn, Ivan Luchytskyi, Victor Barvinskyi, Ivan Telichenko, Oleksandr Shlikevych and others. In particular, Hrushevskiyi pointed out that precisely this conclusion of Lazarevskiyi had to be corrected. In support of Hrushevskiyi’s view, this article lists a number of laws of the Russian Empire of the 18th century which aimed at making Russian peasants serfs. It is shown that very fast that order of things was transferred to the Left-bank Ukraine, which lands were given out to Russian officials on a large scale resulting in Great Russia’s latifundial landownership. In addition to the lands received for the service, Russian officials independently appropriated territories adjacent to them, thus significantly enlarging their estates. They were the ones who led the establishment of their customary order of life in Ukrainian lands, turning into serfs not only peasants but also ordinary Cossacks, which also aligned with the interests of the Cossack starshyna. The final point in the enserfment of peasantry, in particular the Ukrainian one, was put by the law of May 3, 1783 which forbade peasants to leave entirely. Hence, when considering the reasons for the enslavement of the Left-bank peasantry, one should take into account the impact of the Russian social practices and the efforts of the tsarist government to turn Ukraine into a colonial province.

Keywords: Oleksandr Lazarevskiyi, Hetmanate, Cossack starshyna, serfdom, legislation of the Russian Empire, establishment of the Russian order of life in the Left-bank Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2022

Стаття прийнята до друку 25.06.2022